

Guds almagt og menneskenes ugerninger i eksegetisk og dogmehistorisk lys

Jørgen Sejergaard

Sognepræst i Karlebo sogn i Den danske folkekirke
sejergaard@mail.tele.dk

Artiklen er en kritisk belysning af kompatibilismen. Denne nye opfattelse, som spreder sig i skandinavisk lutherdom, siger, at Gud tager initiativet til alle menneskenes gerninger, gode såvel som onde, og at dette er foreneligt med (kompatibelt med), at mennesket samtidig bevarer sin fulde handlefrihed i de ydre ting. Eksegetisk drejer uenigheden sig om en række bibeltekster med generelle udtalelser om Guds styring af menneskene. Artiklen belyser særligt de relevante tekster, hvor den hebraiske glose *kûn* forekommer (Sl 37,23; 119,133; Ordspr 16,9; Jer 10,23) og ser på, om den skal oversættes med *styre* eller *styrke*. Dette søges afklaret gennem en kort gennemgang af samtlige 219 forekomster af dette udsagnsord i GT. Konklusionen er, at *styrke* er særdeles sandsynlig og *styre* er særdeles usandsynlig.

Resten af artiklen er en gennemgang af fire fremtrædende teologer i den ældre lutherdom – Luther, Chemnitz, Gerhard og Quenstedt – samt Den augsburgske Bekendelse, Apologien og Konkordieformelen. Luther mente, at Gud tager initiativet til alle menneskenes gerninger, gode som onde, men han mente ikke, at dette var foreneligt med læren om menneskenes frihed i de ydre ting. Den augsburgske bekendelse og Apologien bekræfter menneskets frihed i de ydre ting, og Konkordieformelen og de tre andre teologer afviser meget tydeligt, at Gud skulle tage initiativet til alle menneskenes onde gerninger.

Nøglettermer: kompatibilisme, detailstyring, forudviden, forudbestemmelse, nødvendighed, ugerninger, verbet *kûn* (kwn)

Formålet med denne artikel er for det første at gennemgå en række gammeltestamentlige udsagn om Guds generelle styring af verden og se på, hvorvidt de taler om, at Gud detailstyrer alle menneskenes handlinger, og dernæst at undersøge, om den ældre lutherdom regner Guds forudviden om menneskenes onde gerninger for kausal, dvs. for at være årsagen til disse gerninger.¹

1. Kompatibilismen – et nyt teologisk synspunkt i skandinavisk lutherdom

Baggrunden er den debat, som Anders Bering Breiviks uhyggelige massakre i 2011 i Oslo og på Utøya affødte i kirkelige kredse i Norge om, hvorvidt en sådan grusomhed kunne være planlagt af Gud som en straf over Norge for landets abort-

eller mellemøstpolitik. I maj 2012 nåede debatten Danmark, fordi en dansk teolog, Peter Olsen,² blev spurgt om sin holdning til de synspunkter, som blev fremført i den norske debat. Han udtalte følgende i 2012 og 2013: ”Gud er vores kærlige Far, som vil os alt det bedste. Men det forhindrer Ham ikke i at være den almægtige Skaber og Herre, der virker alt i alle også synden i det ugudelige menneske”,³ ”Det var Gud, der dræbte de 77 på Utøya og i Oslo. Han gjorde det ved Anders Breiviks hånd”,⁴ ”Alt, hvad der sker, er ledet og styret af Gud, også Breivik”,⁵ ”Gud handlede ved Breiviks hånd”.⁶ Et lignende syn har Peter Olsen fremført på den bibelske beretning om Josefs brødre: ”Og ja, ja, Gud virkede brødrenes synd.⁷ Jeg strammer den endnu mere: Gud tog initiativet til brødrenes synd, men det gjorde brødrene også selv. De ville det for det onde. Gud ville det for det gode. Det gælder i dette tilfælde som i alle tilfælde, at Gud medvirker i den onde handling som handling betragtet, men ikke som ond ... Gud gennemtrænger hele sit skaberværk, inklusive viljerne”.⁸

PO mener ligeledes, at Gud detaljstyrer hele verdenshistorien, og at menneskene samtidig bevarer deres fulde frihed i de ting, som angår fornuften. Det var både Gud og Josefs brødre, som tog initiativet til overgrebet mod Josef. Disse to forhold anser han for kompatible, og synspunktet kaldes derfor kompatibilisme.

Selv om kompatibilismen understreger, at Gud har gode hensigter, når han beslutter ugerninger eller ulykker, så forplumrer den billedet af Guds kærlighed. Hvis Gud er almægtig, så han kan bruge ugerninger og ulykker til sine gode planer, kan han så ikke også lige så godt nøjes med at bruge velgerninger til sine gode planer, herunder at bekæmpe det onde? Et incestoffer får unødigt svært ved at stole på Guds kærlig-

hed, hvis vedkommende også skal høre, at det ikke blot var forbryderens egen vilje, der stod bag overgrebet. Den kristne teologi må fastholde, at Gud står på den undertrykkes side og går i døden for at redde endog sine fjender,⁹ og den må frem for alt fastholde, at den hellige og almægtige Gud er kærlighed. Helt grundlæggende må den kristne teologi være grundigt eksegetisk velfunderet, og den lutherske kirkes teologi må være i overensstemmelse med Den augsburgske Bekendelse. Det er disse sidste to forhold, som denne artikel vil undersøge.

2. Bibeltekster, der omhandler Guds styring af menneskene

Drøftelsen af kompatibilismen indbefatter mange bibeltekster. Pladsen i denne artikel tillader ikke at gennemgå dem alle, men må nøjes med at gennemgå udvalgte tekster, særligt fra visdomslitteraturen,¹⁰ hvor de fleste generelle udsagn forekommer.

Ét eksempel gør ingen regel

I alt bibelfortolkningsarbejde må man skelne mellem eksempler og generelle udsagn. Eksempler kan sige, hvad der kan ske, men kun generelle udsagn kan sige, hvad der altid sker. Denne forskel udtrykker man traditionelt med udtrykket ”ét eksempel gør ingen regel”. At Gud ved én lejlighed styrer ét menneskes beslutninger, indebærer ikke, at han så også styrer alle menneskers beslutninger ved alle lejligheder.

Eksemplerne går begge veje

Bibelen har mange eksempler på, at Gud styrer menneskers beslutninger,¹¹ fx: ”Gud lod Josef finde yndest i arrestforvarerens øjne” (1 Mos 39,21), ”Jeg vil lade egypterne fatte velvilje for dette folk” (2 Mos 3,21) og ”Da sendte Herren kaldæ-

iske ... strejfskarer mod ham" (2 Kong 24,2). Konklusionen er, at detailstyring virkelig forekommer i Bibelen, men da der også er mange eksempler på det modsatte,¹² fx.: "Akab gjorde, hvad der var ondt i Herrens øjne" (1 Kong 16,29), "Jeg blev nemlig klar over, at det ikke var Gud, der havde sendt ham" (Neh 6,12) og "I valgte, hvad der var imod min vilje" (Es 65, 12b), så er den samlede konklusion, at ikke alle begivenheder er detailstyret af Gud.

Over for disse sidste eksempler vil PO skelne mellem to viljer i Gud¹³. Han vil forklare Es 65,12b, som om meningen er: "Ifølge min providentielle vilje valgte I, hvad der var imod min præskriptive vilje". Men bibelteksten skelner hverken her eller andre steder mellem to viljer i Gud. Den klassiske skelnen mellem Guds *voluntas antecedens* (forudgående vilje) og hans *voluntas consequens* (efterfølgende vilje) handler ikke om, at Gud vil to modsatrettede ting, men at han *grundlæggende* vil det gode og *derfor* bekæmper det onde. Gud fører sine gode planer igennem både ved at vende det onde til det gode og ved at bekæmpe menneskenes ugerninger. Som den stærkeste kæmper Gud for sit folk og sine børn. Paulus sammenfatter meget rammende den tryghed, som følger deraf: "Er Gud for os, hvem kan da være imod os?"¹⁴

GT's og særligt visdomslitteraturens udsagn om Guds generelle styring

Hvordan ser teksterne på menneskelige forbrydelser? Selv om de ikke er gudsendte straffedomme, kan de så alligevel være planlagt af Gud?

Mere overordnet står der i 5 Mos 32, 39: "Indse dog, at det er mig, kun mig, der er ingen Gud ved siden af mig; det er mig, der dræber og gør levende, har jeg knust, er det mig, der læger; ingen kan rive nogen

ud af min hånd." Lignende udsagn findes i 1 Sam 2,6 og 2 Kong 5,7. Disse udsagn kan forstås på flere måder, men det er ikke nødvendigt at tolke dem således, at Gud skulle bestemme absolut alt, hvad der sker. Tekstens anliggende er ikke omfanget af Guds beslutninger, men det uomstødelige ved hans beslutninger og hans magt. Intet menneske kan rive nogen ud af Guds hånd.

Visdomslitteraturen og ikke mindst Ordsprogenes Bog rummer flere udsagn, som er mere specifikke og meget relevante i debatten om kompatibilismen.

I Job 5,12-13 siges, at "Han krydser de snediges planer, så det, de sætter i værk, ikke lykkes. Han fanger de vise i deres snedighed, og de listiges planlægning viser sig forhastet." Anliggendet her er ikke, at Gud og menneskene har fælles initiativ, tværtimod er deres viljer og planer modstridende. Gud reagerer på menneskenes planer ved at overtrumfe dem.

Ordspr 16,1 siger: "Hjertets overvejelser er menneskets sag, men tungens svar er fra Herren." Her er der tale om, at Herren formår at lede det gudfrygtige menneske meget mere, end han selv kan tænke og ræsonnere sig frem til. Gud kan forme tungens svar. Det indebærer ikke, at Gud styrer og beslutter alt, hvad mennesket måtte finde på at lukke ud af modbydeligheder og nederdrægtigheder. Herren står ikke bag den uretfærdighed, som de onde lukker ud i stride strømme, jævnfør 15, 28: "Den retfærdige tænker i hjertet, før han taler, fra uretfærdiges mund strømmer ondskab." Men 16,1 reflekterer over den erfaring, at vi kan grunde længe over en problemstilling uden at finde noget godt svar, men når vi så skal svare, oplever vi undertiden, at Gud i situationen giver os løsningen.

Ordspr 16,4 siger: "Alt skabte Herren til dets formål, også den uretfærdige til

ulykkens dag.” Bag glosen *formål* ligger det hebraiske *ma’anæh*, som ifølge ord-bøgerne kun forekommer dette ene sted i GT. Den er desuden fuldstændig identisk i skrivemåde og udtale med et andet ord, som betyder ’svar’. Al Wolters¹⁵ nævner den mulighed, at glosen også i Ordspr 16,4 skal oversættes netop således. Dermed kommer vi frem til den klassiske forståelse af begrebet ansvar, som ikke er en indre følelse, men en ydre forpligtelse for en laverestående til at svare, når en højerestående spørger, jævnfør Job 40,2-5. I Ordspr 16,4 skal alle personlige skabninger svare deres skaber, når han spørger dem om noget. Alle skal svare Herren, også den uretfærdige på ulykkens dag. Der er ikke tale om, at Gud har skabt den uretfærdige med det formål, at han skal udføre uretfærdige gerninger på en ulykkelig dag.

Ordspr 19,21 siger: ”I en mands hjerte er der mange planer, men det er Herrens beslutning, der står fast.” Her står der intet om, at Gud og menneskene har fælles initiativ. Tværtimod er deres planer skildret som havende forskellig vægt således, at alene Guds beslutninger altid står fast i modsætning til menneskenes.

Ordspr 21,1 siger: ”Som en bæk er kongens hjerte i Herrens hånd, han leder det hen, hvor han vil.” Dette vers siger ikke noget om, at Gud styrer og leder enhver menneskelig adfærd, god som ond. Når det hedder, at kongens hjerte er ’som en bæk’ (ordret: ’som strømme af vand’) i Herrens hånd, sigter billedet til de vandstrømme, som bringer liv og frugtbarhed til det tørre land i Mellemøsten. Der er altid noget dybt positivt forbundet med ’strømme af vand’ eller ’vandbække’ i GT. De bringer velsignelse til dem, som drikker af dem. Man kan tænke på Salme 1 i den forbindelse. Gud styrer kongens hjerte, så kongen bliver en kanal til velsignelse

for sine undersåtter og fælder gode og retfærdige domme for sit land (Ordspr 20,8). Gud lægger større vægt på ret og retfærdighed end på overholdelse af kultiske regler (21,3); derfor leder han kongens hjerte, så han opfylder Guds vilje, og så kongens beslutninger, dispositioner og vilje - alt det, som ’hertet’ står for - bliver som bække af vand, der formes og ledes af Herren.

Det underlige er, at Ordspr kap. 1-24 altid kun omtaler kongen som den gode konge, der hersker af Guds nåde og udfører Guds vilje. Onde og selviske konger er uden for horisonten i Ordspr 1-24 modsat Ordspr 25-30, som synes at have et mere alsidigt syn på kongedømmet. Selv om den første del af Ordsprogenes Bog i høj grad advarer mod onde mennesker og deres onde adfærd, skildrer den altid kongen som Guds gode ordning for Guds folk; kongen er en del af Guds visdoms styrelse. Derfor skal vi ikke forstå Ordspr 21,1 som et udsagn om, at Gud leder ethvert menneske, som Gud vil det. Ordspr 21 tænker på den gode konge, som selv søger visdommen, som er Guds redskab, og som har menneskers skæbne i sine hænder (Ordspr 16,10-15). Kongen har absolut magt, fordi hans domfældelse er givet af Gud, og kongen afskyr alt ondt (16,12). Ordspr 21,1 skal således læses i sammenhæng med alt, hvad der ellers siges om kongen i kap. 1-24.

Præd 11,5 siger: ”Ligesom du ingen viden har om vindens vej eller om fostret i den svangres liv, sådan har du heller ingen viden om Guds gerning, han som gør alting.” Dette vers kan forstås på flere måder, men behøver ikke udlægges således, at Gud bestemmer, hver eneste menneskelig gerning og begivenhed, som finder sted. Man kan sagtens forstå udsagnet på følgende måde: ’Alting’ forstås som ’det hele’, nemlig det, som er nævnt i

sammenhængen. Selv om Prædikeren fundrer over, hvorfor det undertiden går den uretfærdige og onde godt, og den fromme og vise dårligt (8,9-15), henregner han ikke den ondes onde handlinger under Guds gerninger i verden. Mennesket forstår ikke Guds gerninger i verden (3,11), men ifølge Prædikeren giver Gud livet, lader skabelsens kræfter virke, giver mennesker gode dage, så de kan nyde frugten af deres slid og slæb, og han fastsætter livets afslutning. Gud alene virker fremtiden; den har mennesker ikke magten over (7,14). Selv om ulykkens dag også er gjort af Gud, så er menneskets ondskab og undertrykkelse hverken virket af Gud eller skabt af ham.

Jer 18,7-10 handler om, hvorledes Gud handler med folkene, og dog er pointen ikke, at han former deres vilje på forhånd, men at han reagerer på deres handlinger. Gud tilgiver det folk, der omvender sig, og han straffer det folk, der ikke omvender sig.

En beslægtet tanke forekommer i Dan 2,21: "Han lader tider og tidsrum skifte, han afsætter konger og indsætter konger; han giver vismændene visdom og de forstandige forstand." Ligeledes i Dan 4,14: "Beslutningen er truffet af vægterne, sagen er vedtaget af de hellige, for at de levende skal forstå, at den Højeste er hersker over det jordiske kongerige, og at han giver det til, hvem han vil, og kan sætte den ringeste blandt mennesker over det."

Her er Gud skaber og opretholder, han giver visdom og forstand, han nedbøjer og ophøjer, men at han skulle tage initiativet til alle vore beslutninger, står der intet om."

Det hebraiske udsagnsord *kûn*

Dette udsagnsord forekommer i 219 tilfælde i GT.¹⁶ Fire af disse forekomster anføres af kompatibilismen som argu-

ment for Guds detaljstyring af alle menneskers handlinger, gode som onde. Det er Sl 37,23b; 119,133; Ordspr 16,9; Jer 10,23. To andre tekster, som i den danske bibeloversættelse fra 1992¹⁷ også er oversat med *styre*, anføres også af kompatibilismen, nemlig Sl 37,23a og Ordspr 20,24. Jeg vil i denne analyse fastholde, at det er ulige meget sværere, at *kûn* skulle oversættes med *styre* end med *styrke*, *klargøre* og *fastgøre*. Principielt er det vel umuligt at føre et nøje bevis for en bestemt betydning af en bestemt glose i nogen oldtidstekst med så stor præcision, at al diskussion standser, og derfor indrømmer jeg gerne, at jeg ikke kan bevise med matematisk nøjagtighed, at *kûn* fuldstændig indiskutabelt skal oversættes med *styrke*, *fastgøre* og *klargøre*, men de 219 forekomster af *kûn* peger samlet set meget stærkt bort fra oversættelsen *styre*.

Salme 37

Salme 37 er en visdomssalme, som beskriver den retfærdige og den uretfærdige samt deres indbyrdes forhold. Vers 23 står i sammenhæng med vers 24, som uddyber vers 23. Begge vers beskriver den retfærdige. Vers 23a er en nominal sætning, der siger, at menneskets evne til at gå er fra Herren, og vers 23 b siger, at Gud styrker ham og glæder sig over hans færden. Verset handler ikke om Guds handlen med alle mennesker, men kun om den retfærdige, som Gud alene glæder sig over. Vers 24 nævner så det farefulde tilfælde, at den retfærdige kan snuble, men han falder ikke, for Herren støtter ham. Glosen *støtte* (*samæk-mem-kaf*) står som en parallel til *styrke* (*kaf-waw-nun*). Sammenhængen taler altså om støtte og hjælp til at vandre fast, ikke om styring.

Salme 119

Salme 119 er ligeledes en visdomssalme,

der beskriver den retfærdiges store kærlighed til Guds ord, befalinger, love og forordninger og hans brændende bøn og ønske om at følge dem. Glosen *kûn* forekommer fire gange (vers 5, 73, 90 og 133), og DO-92 har oversat med henholdsvis *være sikker, grundfæste, forme og styre*. I vers 5 ville det ikke passe at oversætte med *styre*, for da ville bønnen lyde: ”Gid min færden må være styret, så jeg holder dine love”. Hvis den bøn opfyldes, er resten af bønnen overflødig. Vers 73 er oversat: ”dine hænder skabte og formede mig”. Her anvendes udsagnsordene *alæf-sin-he* og *kaf-waw-nun*. Sammenhængen giver hverken støtte til *styre* eller *styrke* i oversættelsen af *kûn*, men altså heller ingen modstand mod en oversættelse som ”Dine hænder skabte og grundfæstede mig” eller ”Dine hænder skabte og beredte mig”, nemlig til at tjene Herren. Vers 90 er omgivet af to vers, 89 og 91, som begge taler om fasthed (Guds ord står fast, Guds trofasthed varer, og Guds bud består), så der er det meget velbegrundet at oversætte *kûn* med *grundfæste*: ”Du grundfæstede jorden”. I vers 133 er det heller ikke godt at oversætte med *styre* af samme grund som i vers 5. Sammenhængen ved vers 133 giver i øvrigt ingen støtte til noget valg i oversættelsen.

Ordspr 16

Dette kapitel står i Ordsprogsbogens specifikke del (kap 10-31), som følger på den mere generelle indledning (kap 1-9). Kapitel 15 taler meget om forskellen på retfærdige og uretfærdige, hvorimod kap. 16 har en anden vinkel, nemlig forskellen på menneskets begrænsede kræfter og Guds ubegrænsede almagt. I Ordspr 16, hvor glosen forekommer tre gange (Ordspr 16, 3.9.12), er den i DO92 oversat med henholdsvis *blive til virkelighed, styre og grundfæste*. Hvis man oversætter

med styrke i vers 9, ligger alle tre vers på linje således, at der er tale om, at noget bliver gjort fast.

Jer 10

Bogen er profeten Jeremias’ oplevelser og forkyndelse i kongeriget Judas sidste dage i årene omkring Jerusalems ødelæggelse 586, og kap. 10 skildrer forskellen på menneskets begrænsede indflydelse og Guds ubegrænsede magt, og her er vers 23 en bøn, som understreger dette forhold. Et menneskes livsskæbne bestemmes ikke af mennesket selv, men af Gud.

Syntaks og semantik

Syntaktisk er Sl 37,23a og Ordspr 20,24 nominal sætninger uden udsagnsord, og på dansk skal de oversættes med udsagnsordet *være* og altså hverken *styre* eller *styrke*.

Oversættelserne og ordbøgerne viser, at forskerne er uenige om betydningen af *kûn* netop i Sl 37,23b; 119,133; Ordspr 16,9; Jer 10,23. Spørgsmålet er, om glosen betyder *styre* eller *styrke* (eller varianter heraf). DO92 har *styre* i Sl 119,133 og Ordspr 16,9, hvorimod den har *styrke* i Sl 37,23b og *gøre faste* i Jer 10,23. Ud af de 219 forekomster har DO92 oversat med *styre* i alt fire gange: Sl 119,133; Ordspr 4,26; 16,9; 21,29

Methodisk kan man sagtens begynde med, men ikke nøjes med at se på, hvad moderne ordbøger¹⁸ og gamle oversættelser siger til netop de fire omdiskuterede steder (Sl 37,23; 119,113; Ordspr 16,9; Jer 10,23). Interessant er det, at den syriske og dermed semitiske Peshitta, som sprogligt set er tæt på hebraisk, peger i modsat retning. Fra cand. teol. et d. phil. Johannes Glenthøj har jeg fået følgende oplysninger:¹⁹

Sl 37,23a+b: verbet er *tqan* i verbalformen *aphel pass.part.*: ”Fra foran Herren

formes en mands skridt, og han former hans vej.” I Sl 37,23b kan verbet dog også læses som *aphel* aktivt participium, så helheden ville betyde: ”Fra foran Herren formes en mands skridt og formes hans vej”.

Sl 119,133 verbet er: *tqan*, i verbalformen *aphel* (svarende til *hiphil* på hebraisk): ”Gør mine skridt faste på dine stier” (JGs forslag til oversættelse).

Ordspr 16,9 verbet er: *tqan*, igen *aphel*: ”... men Herren former/forbereder (etc.) dets (menneskets) skridt.” Eller: ”...men Herren gør dets skridt faste”.

Jer 10,23: verbet er: *tqan*, igen *aphel*: ”Jeg ved, at Herrens veje ikke er som menneskets, og ikke som manden, der giver sig til at ordne sine sager” (egtl. ’sag’, ting, ejendom).

Aphel (*atqen*) har flg. betydninger iflg. Payne Smiths lille ordbog: a) to set in order, construct, fix, adapt, fit, b) to furnish, fashion, fit up, c) to make ready, prepare (a tent etc.), to make up (medicines), d) to correct, restore, make firm or whole. *Matqen kull* betyder ”alle tings Skaber”.

Og iflg. C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum* (Editio secunda aucta et emendata), Halis Saxonum, 1928, har *aphel* af *tqan* flg. betydninger (ordbogen er på latin): 1 *statuit*, *collocavit*, 2 *stabilivit*, *paravit*, 3 *creavit*, 4 *reparavit*, 5 *instruxit*, 6 *direxit*, 7 *instituit* (*regem*), 8 *in matrimonium dedit*, 9 *constituit*.

Så vidt JG. Man kan altså hverken tage Peshitta til indtægt for, at de fire tekster skal oversættes med *styre* eller *styrke*, men i Sl 119,133 og Orspr 16,9 er oversættelsen *gøre fast* absolut en mulighed, og ingen af de to andre tekster støtter den tanke, at Gud planlægger alle menneskers onde handlinger.

Sagen kan dog ikke endeligt afgøres hermed. Metodisk er man nødt til at se på

alle 219 forekomster af *kûn*. Det giver et helt andet perspektiv på de fire ovennævnte tekster. For selv om nogle af de moderne ordbøger og oversættelser mener, at de ovennævnte tekster og især Ordspr 16,9 skal oversættes med *styre* (*direct*), så benytter fx *New Revised Standard Version* (NSRV) kun denne oversættelse fem steder,²⁰ og DO92 oversætter med *styre* fire steder.²¹ Hovedparten af de 219 forekomster samler sig også i denne moderne oversættelse om to andre betydninger, som i øvrigt er tæt forbundne, nemlig *fastgøre* eller *grundfæste* (*establish*, *secure*, (*con*)*firm*, *fix*, *steadfast*) og *klargøre* eller (*for*)*berede* (*make ready*, *prepare*, *provide*).²² Noget lignende gælder en gammel (1871)²³ og ny dansk oversættelse (1992).²⁴ Min tese er, at alle 219 forekomster kan forstås ud fra en af disse to betydninger. Det munder ikke altid ud i en mundret oversættelse på moderne sprog, og deraf kommer vel det synspunkt, at *kûn* har mange betydninger, men når man ser på den bagvedliggende hebraiske tankegang, så er det disse to betydninger, *fastgøre* og *klargøre*, som er glosens grundbetydning i de pågældende kontekster. Et godt eksempel på det er *kûn* brugt om at rette sit ansigt mod noget. Her er *direct* naturligt i en moderne engelsk oversættelse, men man skal ikke glemme det egentlige hebraiske udtryk, at man fastlåser eller fastgør sit ansigt, dvs. sit blik på noget bestemt. Grundteksten har altså en dynamik, som oversættelserne ikke altid får med.

Kûn bruges generelt om ét forløb, der afsluttes med fasthed eller parathed til et andet forløb, som så kan begynde. *Kûn* antyder således en dobbelthed. Oversættelsen *styre* er efter mit skøn fejlagtig, fordi den mangler denne dobbelthed.

Når man opregner alle 219 forekomster af glosen *kûn* og ser på dens anvendel-

se i hver enkelt sammenhæng, og man ordner disse efter emner, så er det en hel tour de force igennem skaberværket, menneskelivet og Israels kultur, hvor alle mulige personer og ting klargøres og fastgøres til tjeneste og brug lige fra skabelsens morgen til Dommedag.

Kûn i de berettende tekster

I de berettende tekster er fx ordet fra Gud *grundfæstet*, dvs. endegyldigt besluttet, fordi Faraos har haft to drømme med samme betydning (1 Mos 41,32). Josef beordrer sin hushovmester at slagte og *tilberede* et dyr til spisning (1 Mos 43,16). Bileam bad om, at dyr blev *gjort klar* til ofring (4 Mos 23,1.29). I kulten skulle Israels folk ved selve pagtsindgåelsen *holde sig rede* til tredjedagen (2 Mos 19.11.15), og Moses skulle *holde sig rede* til at møde Gud på Sinaj (2 Mos 34,2), og fædrenehøusene skulle ved kultens genoprettelse under kong Josias *gøre sig rede* til at holde påske i helligdommen (2 Krøn 35,4). Da Israel ved indvandringen gik over Jordan, stod præsterne med Pagtens ark *fast* på Jordans tørre bund (Jos 3,17; 4,3). Langt senere førte kong David Pagtens ark op til det sted, han havde *gjort klar* til den (1 Krøn 15,1.3.12; 2 Krøn 1,4; 3,1), og da templet senere skulle bygges, *gjorde* han store mængder byggematerialer *klar* til sin søn Salomo, der skulle forestå selve byggeriet (1 Krøn 22,3.5.14; 28,2; 29,2-3.16.19; 2 Krøn 2,6.8), ligesom Salomos og Hiram's bygmestre *gjorde* tømmeret og stenene *klar* til tempelbyggeriet (1 Kong 5,32). I det forjættede land *grundfæstede* Gud helligdommen (2 Mos 15,17), og i Jerusalem *gjorde* både Manasse og Josias atter templet *klar* til sin rette brug efter fortidens vanhelligelse (2 Krøn 33,16; 35,20). Kong Salomo *klargjorde* det Allerhelligste til Pagtens ark (1 Kong 6,19), og kong Hizkija gav ordre til at *gøre* kamre

klare i templet, og da folket vendte hjem fra Babylon, *grundfæstede* de alteret på dets gamle fundamenter (Ezra 3,3). I tempelkulten *gøres* der offerdyr *klar* til ofring (2 Krøn 35,6), ligesom skuebrødene *gøres klar* hver sabbat (1 Krøn 9,32) og karrene blev *gjort klare* og helliget efter, at kong Akaz havde vanhelliget dem (2 Krøn 29,19), og ved alle kong Hizkijas foranstaltninger blev der *gjort klar* til tjenesten i Herrens tempel (2 Krøn 29,35), ligesom det senere skete under kong Josias (2 Krøn 35,10. 14-16). Det gælder om at *grundfæste* sit hjerte på Herren og Herrens lov (1 Sam 7,3; 2 Krøn 12,14; 19,3; 30,19; Ezra 7,10) og at *fastholde* et sådant sind og sådanne tanker for evigt (1 Krøn 29,18), men desværre skete det langtfra altid (2 Krøn 20,33).

Man kan komme til at røbe sin dialekt og sit tilhørsforhold, hvis man ikke har *gjort sig klar* til at udtale et ord på en bestemt måde (Dom 12,6). Føden skal *gøres klar*, både i krig og fred (2 Mos 16,5; Jos 1,11; 2 Krøn 12,40), og når man bygger store huse, så *fastgør* man taget på søjler, for ellers falder huset sammen (Dom 16,26.29). Når man har bygget en by, så kan kongen *gøre* den *klar* til at overvinde andre byer (4 Mos 21,27). Ligeledes *gør* Gud et helt land *klart* til sit folk Israel (2 Mos 23,20), ligesom han skabte dette folk og *grundfæstede* det – på sig selv gennem pagten (5 Mos 32,6), for i sammenhængen er Gud benævnt som klippen (2 Mos 32,4). Desuden har Gud *gjort* mange andre ting *rede* til folket (2 Krøn 29,36). En af disse mange ting er kongedømmet, som Gud har *gjort klart* til kongen eller *grundfæstet* for kongen (1 Sam 13,13; 2 Sam 7,12; 1 Krøn 17,11; 28,7; 2 Krøn 17,5), ja David vidste, at Gud havde *grundfæstet* ham som konge over Israel (2 Sam 5,12; 1 Krøn 14,2), ligesom Gud *grundfæstede* Salomo og

satte ham på Davids trone (1 Kong 2,24). Mens rivalerne lever, og politiske uroligheder præger situationen, er kongedømmet ikke *grundfæstet* i kongens hånd (1 Sam 20,31), og når de er sat ud af spillet henholdsvis overstået, er kongedømmet *grundfæstet* (1 Kong 2,12.46; 2 Krøn 12,1), og kongens *grundfæstede* trone står som symbol på denne kongemagt (2 Sam 7,13.16; 1 Kong 2,45; 1 Krøn 17,12.14; 22,10). Gud *grundfæster* ligeledes selve kongehuset eller kongeslægten foran sit ansigt (2 Sam 7,26; 1 Krøn 17,24). I fortiden ved indvandringen *gjorde* Josva tolv mænd *klare* som spejdere (Jos 4,4). Da landet var indtaget, skulle man *gøre* en vej *klar* til tre tilflugtsbyer som led i landet nye retsorden (5 Mos 19,3). Senere sendte kong Saul og David spioner mod hinanden, som skulle vende tilbage med oplysninger, der var *grundfaste* (1 Sam 23,23; 26,4). Og da Salomo havde bygget templet, og det var indviet, var hans værk *klargjort* til brug (2 Krøn 8,16). Den senere kong Jotam fik styrket sin magt, fordi han *grundfæstede* sine veje foran Guds ansigt (2 Krøn 27,6). Når man bydes til spisning, *gør* man sine gaver *klare* til værten, inden man skal møde ham (1 Mos 43,25), og når mennesker er i nød, fordi intet *er gjort klart* til dem, så kan man sende noget til dem (Neh 8,10). Praktisk og etisk vil man undlade at *gøre* det, som ikke er *grundfast* (2 Mos 8,22), og er der rygter om lovovertrædelser, så må man undersøge, om talen derom er *grundfast* (5 Mos 13,15; 17,4). Hvis nogen har begået alvorlige forbrydelser, *gør* man en galge *klar* til dem (Est 6,4; 7,10), og hvis landet kommer i krig, skal man *gøre klar* til det (1 Sam 23,22), og nogen er så forudseende, at de længe før *gør* hæren *klar* med skjolde (2 Krøn 26,14). Soldaterne kan også komme ud for at skulle lægge sig i baghold og dér *være klar* til kamp (Jos 8,4).

Kûn i de poetiske tekster (Job, Salmerne og Ordsprogene)

Den ene Gud, som dannede Job, dannede og *klargjorde* også den anden, dvs. de andre mennesker (klargjorde - underforsstået til menneskelivet), og dem skal Job derfor behandle retfærdigt (Job 31,15). Job bekender, at Gud *klargør* føde til raven (Job 38,41). Desværre oplever de gudløse, at deres børn lever *grundfaste* hos dem (Job 21,8), og dog forkynder Job Guds dom over den uretfærdige, som *gør* en stor garderobe *klar* til sig, men ikke selv kommer til at bruge den (Job 27,16-17). I sin lidelse mindes Job, hvordan han som en agtet mand gik til byens port (= rådhuset) og *gjorde* sin plads *klar* til at sætte sig på den (Job 29,7). Ligeledes forkynder han, hvordan Gud *klargjorde* visdommen og undersøgte den (Job 28,27).

En af Jobs venner, Bildad, beder Job (*grund*)*fæste* (tanken) på fortidens erfaringer (Job 8,8), og anden ven, Sofar, opfordrer Job til at *klargøre* sit hjerte (til syndsbekendelse) (Job 11,13), og en tredje ven, Elifaz, siger, at den uretfærdige ved, at mørkets dag er *klargjort* for ham (Job 15,23), som også Bildad er inde på (Job 18,12), og at de gudsløse skød *klargør* sig (Job 15,35), men til sidst anklager Gud Jobs venner for ikke at have talt *grundfast*, dvs. sandt om Gud (Job 42,7-8). Endelig skal det bemærkes, at Job 12,5 er omdiskuteret. Enten betyder *nakon sparke* eller *slå*, og da betyder verset, at de, der ringeagter ulykker, ikke støtter de trængende, men snarere giver dem, der snubler, det sidste spark. Andre forstår *nakon* som nifal participium af *kûn*, og da betyder teksten, at ulykke *er rede* til dem, hvis fødder glider.²⁶

Salmedigterne forkynder, at Gud har *grundfæstet* både retskaffenhed, sin trofasthed og sin trone (Sl 89,3; 93,2; 99,4; 103,19), ligesom han har *gjort* solen, må-

nen, stjernerne, jorden og bjergene *faste* eller *klare* til deres funktion (Sl 8,4; 74,16; 24,2; 93,1; 96,10; 119,90; 65,7). Gud dækker himlen med skyer, så regnen *er klar* til jorden, der igen fører til, at græs kan spire frem og kvæget får føde (Sl 147,7-9). Ligeledes *gør* han korn *klart* til dem (der bor i landet) (Sl 65,10). I gudsforholdet *gør* Gud den troendes bøn *klar* som røgelsesoffer (Sl 141,2). Grundlæggende har Gud *klargjort* digteren selv (til at leve retfærdigt efter Guds vilje) (Sl 119,73). Gud *gør* de hjælpeløses hjerte *fast*, dvs. trygt, ved at lytte til dem (Sl 10,17), og David bekender glad, at hans hjerte *er fast* (Sl 57,8; 198,2), og det samme *gør* en anden digter (Sl 112,7), hvorimod Asaf kritiserer dem, som ikke *fastgør* deres hjerte i Gud (Sl 78,8.37). Eksempelvis tvivlede Israel på, om Gud kunne *gøre* føde *klar* til dem (Sl 78,20). Man kan *gøre* en by *klar*, så man kan bo i den (Sl 107,36), og Gud har selv *gjort* Jerusalem *fast* på hellige bjerge eller *gjort* den *klar* til at være alles moder (Sl 87,2-6, særlig vers 5), og han *grundfæster* den for evigt (Sl 48,9). Gud *klargjorde* sit udpinte land ved at sende regn, så Guds folk fandt en bolig dér (Sl 68,10-11), og Guds hånd *fastgjordes* i David (Sl 89,22), hvis slægt og trone Gud også *grundfæster* (Sl 89,4.38), så dynastiet kan fortsætte. Moses beder Gud om at *grundfæste* vore hænders arbejde (Sl 90,17). Modsat den sortseende Job forkynder digteren af Sl 102, at Guds tjeneres børn skal være *grundfæstede* foran Guds ansigt (Sl 102,29). I sin svaghed *er* David *klar* til at snuble (Sl 38,18), men Gud *gjorde* Davids skridt *faste* (Sl 40,3), ligesom han *grundfæster* enhver retfærdig (Sl 37,23), og en anden digter beder netop om denne *fasthed* (Sl 119,5.133). Menneskene kan mang- le grundfaste, dvs. sande ord (Sl 5,10), og de kan klargøre net, for at andres skal

fanges i dem (Sl 57,7). Fjenden, som *klargør* buen (Sl 7,13), opfordres til at *klargøre* sine våben mod sig selv (Sl 7,14), og Gud selv har *klargjort* sin bue mod dem (Sl 21,13). De ugudelige spænder buen og *gør* pilen *klar* på buestrengen, men Gud har *gjort* sin trone *klar* til dom (Sl 9,8).

Ordsprogenes Bog forkynder, at Gud *grundfæstede* himlen (Ordspr 3,19; 8,27). Dagen begynder med lysskæret, indtil lyset *er klart*, og dagen *står fast*, dvs. det *står fast*, at det er blevet dag (Ordspr 4,18). I dyreverdenen *forbereder* eller *klargør* myrerne deres føde om sommeren (Ordspr 6,8; 30,25). Et hus bygges og *gøres klar* (til brug) med visdom og forstandighed (Ordspr 24,3). Arbejderen opfordres til at *klargøre* sit udearbejde og *gør* sig færdig, så han derefter kan bygge sig et hus (Ordspr 24,27). Man skal give agt på, hvor man går, så vil alle ens veje blive grundfaste (Ordspr 4,26). Man skal overgive sit værk til Herren, så vil planerne blive *grundfaste* (Ordspr 16,3), og i det hele taget gælder det, at planer bliver *grundfaste* gennem rådslagning (Ordspr 20,18). Mennesket har nok tanker om sin fremtid, men *fastheden* og virkeliggørelsen kommer fra Herren (Ordspr 16,9). Helt på linje hermed tales der om, at hesten *gøres klar* til krig, men sejren kommer fra Herren (Ordspr 21,31). Man skal bevare de vises ord i sit hjerte og *have* dem *klare* på sine læber (Ordspr 22,18). Sandfærdig læbe *står fast* for evigt (Ordspr 12,19), den retfærdige *grundfæster* sin færd (Ordspr 21,29), og retfærdighed *grundfæster* en trone (Ordspr 16,12; 25,5; 29,14), men intet menneske *grundfæstes* ved sin uretfærdighed (Ordspr 12,3), og dommene *er klare* til spotterne (Ordspr 19,29).

Kûn i det profetiske tekster

Herrens komme er lige så *grundfæstet*

som morgenrøden (Hos 6,3), og han har *grundfæstet* både verden og jorden (Jer 10,12; 51,15; Es 45,18; Jer 33,2), og i den himmelske verden *var* alle slags ædelstene og kunstværk *klare* til den dragt, som en kerub skulle have på, da denne blev skabt (Ez 28,13). En kvindes bryster *bliver faste*, når hun bliver voksen (Ez 16,7). Et menneskes skridt kan kun Herren *gøre faste* (Jer 10,23). Et hus skal bygges og *gøres klart* (Zak 5,11), og inde i et rum kan man *fastgøre* hylder (Ez 40,43). Herrens tempelbjerg er *grundfæstet* (Es 2,2; Mika 4,1), og Herren har et slagtoffer *klart* (Zef 1,7). Jakobs menighed skal *grundfæstes* foran Guds ansigt (Jer 30,20). Desværre kan menneskene også finde på at *grundfæste* et afgudsbillede, så det ikke vakler (Es 40,20). Jerusalem skal *grundfæstes* på retfærdighed (Es 54,14), men ved den, der *grundfæster* en by på uret (Hab 2,12). Forud for Jerusalems ødelæggelse skal profeten *fæste* sit ansigt, dvs. blik, mod byen (Ez 4,3.7), men sidenhen skal man ikke unde Herren ro, før han *grundfæster* Jerusalem (Es 62,7), og der skal fødes et barn, som skal *grundfæste* Davids rige (Es 9,6), og der skal *gøres* en trone *klar* (Es 16,5).

Når man skal i krig, skal man *holde sig klar* (Jer 46,14), og alt skal *være klart* (Ez 7,14), og der skal *gøres* et baghold *klart* mod Babylon (Jer 51,12). Krigsvognenes stål er som ild, når han (hærføreren) *gør klar* (Nah 2,4), og når soldater belejrer en by, skal de *gøre* skjoldtaget *klar* (Nah 2,6). Slagtebænken skal *gøres klar* til Babylons konges sønner pga. fædrenes synd (Es 14,21), og et ildsted er *gjort klart* til (Assyriens?) konge (Es 30,33). Det er vigtigt at holde sig klar til at møde Gud (Am 4,12). På et tidspunkt er han klar til at ødelægge (Es 51,13).

Konklusion om semantikken

Man skal ikke alene være meget forsigtig med at tildele 2% af forekomsterne en betydning, som er helt anderledes end de øvrige godt 98%, men man skal også have særdeles gode grunde dertil. Uanset hvor mange moderne ordbøger man kan anføre, som vil bruge oversættelsen *styre* nogle få steder (direct), så kan det videnskabeligt set ikke være det afgørende. Det mest tungtvejende må altid være de konkrete sætninger i deres kontekst set i sammenhæng med, hvordan glosen bruges i alle forekomsterne.

Konklusion om de seks relevante tekster med det danske verbum ”styre”

To nominal sætninger

To gange har 1992-oversættelsen oversat en nominal sætning med *styrer*.

Sl 37,23 er oversat: ”Det er Herren, der *styrer* en mands gang, han styrker ham og glæder sig over hans færd.”²⁷ Grundteksten lyder: ”Fra Herren mandens skridt, han styrker ham og glæder sig over hans vej”. Tekstens mening er således ikke, at Gud beslutter alle menneskenes onde gerninger, for det ville stride mod versets anden halvdel, der siger, at Gud glæder sig over menneskets færd, men meningen er, at udfaldet af menneskenes livsløb er afhængigt af, at Gud *grundfæster* eller styrker menneskene.

I Ordspr 20,24 gør noget lignende sig gældende. Oversættelsen fra 1992 siger: ”Det er Herren, der *styrer* en mands gang, hvordan kan et menneske så forstå sin vej?”²⁸ Grundteksten begynder derimod med en nominal sætning: ”Fra Herren den stærkes skridt, hvordan kan hvermand så forstå sin vej?” Tanken er ikke, at Gud tager initiativ til alle menneskenes onde gerninger, men at almindelige mennesker

ikke kan forstå de store linjer i deres liv, når udfaldet af den stærkes mange skridt, dvs. livsløb, bestemmes af Gud.

To velbegrundede oversættelser

To gange er *kûn* oversat med *styrker* eller *gøre fast*.

Det gælder Sl 37,23b: ”han styrker ham”²⁹ og Jer 10,23: ”Jeg ved, Herre, at mennesket ikke bestemmer sin vej; det står ikke i den vandrendes magt *at gøre* sine skridt *faste*.”³⁰ Teksternes mening er ikke, at Gud beslutter menneskenes onde gerninger, men at menneskenes store planer er afhængige af, at Gud giver os styrke.

To diskutabile oversættelser

To gange er *kûn* oversat med *styre*.

I Sl 119,133 siger oversættelsen: ”Styr mine skridt ved dit ord, lad ingen uret få magten over mig!”³¹ Her bør grundtekstens *kûn* oversættes med *styrk*, så sætningen kommer til at lyde sådan: ”Styrk mine skridt ved dit ord!” Det er ikke en bøn om styring uden om fristelse, men om styrke mod fristelse. Men uanset, hvilken oversættelse man vælger på dette sted, kan denne sætning aldrig blive et alment udsagn om, at Gud styrer alle menneskers onde beslutninger. I Ordspr 16,9 siger oversættelsen: ”Menneskets hjerte udtænker dets vej, men Herren styrer dets skridt”³². Her skal *kûn* oversættes med *styrke* eller *grundfæste*, så oversættelsen bliver: Menneskets hjerte udtænker dets vej, men Herren styrer dets skridt. Ordspr 16,9 kan ikke bruges til at sige, at det var Gud, der sendte Anders Breivik ud på Utøya. Derimod siger dette vers, at det meget vel kan gå sådan, at Gud kuldkafter alle Anders Breiviks planer. Tanken er ikke, at Gud tager initiativ til alle menneskenes onde gerninger, men at menneskenes planer er afhængige af, at Gud giver os styrke til at gennemføre dem.

3. Kompatibilismen og den ældre lutherdom

Jeg vil her se lidt nærmere på Reformationen, bekendelsesdannelsen og den lutherske ortodoksi, særligt hos Martin Luther og tre teologer af *Confessio Augustana* (CA).

Martin Luther

I Martin Luthers (1483-1546) skrifter er der en klarhed, et drama og en dybde, som den kristne kirke har hentet næring og inspiration fra lige siden. Desværre er også nogle kritisable ting, bl.a. i hans hovedværk *De servo arbitrio* fra 1525.

Luther skildrer menneskets vilje under to synsvinkler, dels som vrangvendt og dels som forudbestemt. Menneskets vilje er vrangvendt således, at ingen har lyst til at følge Jesus. Jesus må vinde vort hjerte ved et under, ellers vil ingen følge ham. Desuden anser Luther menneskets vilje for at være forudbestemt således, at al vor gøren og laden er forudbestemt af Gud: ”han både forudser og beslutter og gør alting i kraft af sin uforanderlige og evige, usvigelige vilje”,³³ og: ”Det er Gud, der virker det gode og det onde i os. Det er sine egne gode gerninger, han belønner i os, og sine egne dårlige gerninger, han straffer os for”,³⁴ og: ”Alt, hvad der gøres af os mennesker, gøres ikke på grundlag af en fri beslutningsproces, men som følge af ren og skær nødvendighed”.³⁵ Luther kender udmærket skolastikkens skelnen mellem *necessitas consequens* og *necessitas consequentiae*.³⁷ Det sidstnævnte udelukker ikke menneskets frihed. Hvis den alvidende Gud forudser Judas’ forræderi, så er det logisk nødvendigt, at det kommer til at ske, men det indebærer ikke nødvendigvis, at Gud har forårsaget det. Luther forkaster dog denne skelnen mellem forudsigelsens og forudbestemmel-

sens nødvendighed. For ham er de sammenfaldende således, at Guds forudviden har samme kraft og virkning som hans forudbestemmelse. Og eftersom Gud ved alt forud, så har han i Luthers øjne også bestemt alt forud.

Modsat mente Luther, at man ikke skal spekulere på *Deus absconditus*, som virker alt, men tværtimod samle tankerne om *Deus revelatus*.³⁸ Han mente ligeledes, at man ikke kunne fastholde både menneskets frihed og Guds alvirksomhed, som i hans optik er lig med hans forudviden. Han siger: ”Men jeg indrømmer, at det er et vanskeligt spørgsmål, ja ligefrem ikke til at have med at gøre, hvis man på én gang absolut vil antage begge begreberne, både Guds forudviden og menneskets frihed”.³⁹ Denne udtalelse viser, at Luther ikke er kompatibilist.

Confessio Augustana

Fem år senere, i 1530, begynder den evangeliske kirkes bekendelsesdannelse, hvor den evangeliske bevægelse skal udtale sig samlet, og så fremlægger man CA, som er skrevet af Melancton. Han havde oprindeligt samme syn som Martin Luther, og det gav han udtryk for i skriftet *Loci* fra 1521. I 1530 havde han ændret opfattelse, og derfor skriver han i CA således om den fri vilje: ”Den menneskelige vilje har en vis frihed til at udøve borgerlig retfærdighed og til at foretage et valg vedrørende de ting, som er underkastet fornuften, men den har ikke uden Helligånden magt til virkeliggøre Guds retfærdighed eller den åndelige retfærdighed”.⁴⁰ Artikel 19 forstætter med at definere syndens årsag: ”Skønt Gud skaber og opretholder naturen, er det dog de ondes vilje, der er årsag til synden”.⁴¹ Året efter skriver Philip Melancton i Apologien for CA: ”Den menneskelige vilje har frihed til å velge blant gjerninger

og ting som fornuften på egen hånd kan fatte ... ydre sett kan den velge å holde hendene borte fra mord, fra avgudsdyrkelse, fra tyveri”.⁴² Melancton følger stadig Luthers lære om menneskets vrangvendte vilje, men ikke længere læren om den forudbestemte vilje.

Formula Concordiae

Efter Luthers død i 1546 kommer der så tredive turbulente år for de lutherske menigheder, hvor teologerne af CA er uenige om rigtig mange emner, indtil det endelig lykkes et hold dygtige teologer at få skrevet den lutherske kirkes sidste bekendelsesskrift, *Formula Concordiae* fra 1577,⁴³ som bilægger stridighederne. Den taler tydeligt om Guds forsyn og menneskenes ugerninger med følgende ord: ”Vi forkaster og fordømmer derfor alle de følgende villfarelser som stridende mot Guds ords rettesnor: 1) Svermeriet hos de filosoffer, som kaldes ”stoikere”, desuden hos manikeerne, som lærte, at alt, som skjer, nødvendigvis *må* ske og ikke kunne ha skjedd på annen måte, og at mennesket gjør alt av tvang - også når det handler i ytre ting - og bliver tvunget til onde gjerninger og handlinger, slik som utukt, røveri, mord, tyveri og lignende”.⁴⁴

Det synspunkt, som forkastes her, er meget tæt på kompatibilismen. Der er blot den forskel, at kompatibilisterne siger ”styring” i stedet for ”tvang” og ”styret” i stedet for ”tvunget”.

Martin Chemnitz

Martin Chemnitz (1522-1586) var en af medforfatterne til FC. I sin store posthumt udgivne dogmatik, *Loci theologici*, i et afsnit om syndens årsag citerer han med tilslutning følgende fra Augustin om Guds forhold til det onde: ”Han har kun forud kendt det onde. Han har ikke forudbestemt det”.⁴⁵ Ligeledes citerer Chem-

nitz med tilslutning Fulgentius (d. 533), som siger om Gud: ”Han ved ganske vist på forhånd, at mennesker kommer til at synde, men han forudbestemmer ingen til at synde”.⁴⁶ Chemnitz skelner mellem Guds almindelige gerning og hans særlige gerning. Guds almindelige gerning består i, at han opretholder alt levende i overensstemmelse med ApG 17,25. Guds særlige gerning består i, at han dels hjælper de troende ved undertiden at ændre naturens love, dels at han ved Helligånden skaber lydighed i de troende. Om Guds forhold til de ikke-troende siger Chemnitz, at ”Mht. de ugudelige tilskriver Skriften ikke Gud nogen særlig indsats ud over den almindelige opretholdelse og bevarelse af naturens kræfter og sjælens evner således, at Gud bevarer den evne, at mennesket kan vælge, men han virker ikke sådan, at det vælger at gøre ondt, som Esajas 65,12 siger: ”I valgte, hvad der var imod min vilje”.⁴⁷

Chemnitz tager også stilling til Calvin (1509-1564), som ikke var på banen, da Luther skrev om den trælboundne vilje (1525), men trådte stærkt frem senere.⁴⁸ Denne regnede sig selv for Luther-discipel, men som tiden gik, blev det klart, at han mente noget andet end CA. Chemnitz skelner som sagt mellem Guds almindelige gerning i alle mennesker og Guds særlige gerning i de troende, og han kritiserer Calvin for at ophæve dette skel. Chemnitz gengiver Calvins synspunkt således, at Gud ikke alene opretholder naturen, men onde mennesker vil heller ikke andet end, hvad Gud inspirerer dem til,⁴⁹ og det tager Chemnitz kraftigt afstand fra. På den ene side siger Chemnitz ja til noget af det, Calvin siger, nemlig at Gud således i tilfældet med ugudelige ikke blot opretholder og bevarer deres natur, således at de er i stand til at vælge, til at ønske, til at handle, men på den anden side siger

Chemnitz nej til det næste, ”at han [Gud] også tilrettelægger, beordrer, inspirerer og forårsager deres planer, valg og handlinger - selv de værste”.⁵⁰

Jeg kan ikke se, at man kan få plads til, at Chemnitz skulle gå ind for, at Gud tager initiativet, og at Gud skulle handle kompatibilistisk, når man ser på denne tydeliggørende ophobning af forskellige udsagnsord.

Chemnitz svarer på fire indvendinger

Chemnitz refererer så fire indvendinger, som han svarer på.⁵¹

Første indvending mod Chemnitz lyder: ”Alt består ved ham ... Altså medvirker Guds gerning også til synden, og Gud vil være en delvis årsag til synd, en, som samarbejder med synd, en som hjælper synden”.⁵² Her svarer Chemnitz med Esajas 54,15-16, hvor der er tale om en våbensmed, som er i gang med at udføre sit arbejde. Chemnitz anfører bibeltestens budskab, at Gud har skabt våbensmeden, som laver disse frygtelige våben, men hvis nogen bruger dem mod Israel, så er det mod Guds vilje.

Anden indvending lyder: ”Gud er almægtig. Når han altså bevæger og sætter menneskenes natur i bevægelse, så er der ingen tilfældighed dér: men det er nødvendigt, at menneskene handler, således som de bevæges af Gud. For ingen skabning kan modstå den Almægtige bevægelse”.⁵³ Som svar på denne indvending citerer han igen Augustin: ”Han administrerer skabningerne således, at han tillader dem at udføre deres egne bevægelser”.⁵⁴ Ingen kan modstå Guds almagt, men når Gud nu selv i sin almagt har indrettet verden således, at vi kan agere frit inden for disse rammer og grænser, så begrænser det ikke Guds almagt.

Tredje indvending lyder: ”Den anden årsag⁵⁵ handler ikke alene, men også ved

hjælp af den første årsag,⁵⁶ som bevæger, hjælper og samarbejder. Den anden, såsom Evas vilje er særligt syndens årsag. Altså er den ikke alene, men der er også den første”.⁵⁷ Chemnitz svarer med et argument fra Augustin:⁵⁸ ”Hvis en person er halt, så kan man se to ting ved hans gang. Den ene er bevægelsen, selve det, at han overhovedet kan bevæge sig, trække vejret, tænke og så videre, og stavre der ud ad, og den anden er, at han halter”.⁵⁹ Bevægelsesevnen kommer fra Gud. Hvis Gud ikke opretholdt ham, så var han død. Men at han halter, skyldes ikke Gud. Det skyldes en fejl i hans knogleben.

Fjerde indvending lyder: ”Da Gud ved at tilbagekalde sin opretholdende kraft øjeblikkeligt kunne ødelægge den natur, som handler ondt, hvorfor bevarer og opretholder han den da stadig, når han ikke vil eller støtter synd?”⁶⁰ Chemnitz svarer, at Gud på den ene side faktisk vil ødelægge den syndige natur. ”Den dag, du synder, skal du dø”, siger han til Adam, før han har spist af træet.⁶¹ Gud vil dømme, og Gud vil ødelægge synden og synderen, men Gud siger på den anden side også til Jesus i Salme 2 i Det gamle Testamente: ”Bed mig, og jeg vil give dig folkene i eje”. Derfor beder Jesus, og Gud opfylder den bøn. Verden eksisterer endnu, siger Chemnitz, i kraft af Jesu forbøn. Vi lever på lånt tid i kraft af vores frelser.

Chemnitz genoptager skolastikkens lære om to slags necessitas

Ud over disse argumenter har Chemnitz genoptaget skolastikernes skelnen mellem *necessitas consequens* og *necessitas consequentiae*.⁶² Når Gud har forudsagt noget, så vil det indtræffe med logisk nødvendighed eller forudsigelsens nødvendighed, men ikke med forudbestemmelsens nødvendighed.

Johann Gerhardt

Johann Gerhardt (1582-1637) taler om Guds forudviden og siger, at ”den forudviden tilføjer dog ikke nogen absolut nødvendighed for de onde gerninger”.⁶³ Her kan vi sammenligne med Luthers udtalelse om, at ”Alt, hvad der gøres af os mennesker, gøres ikke på grundlag af en fri beslutningsproces, men som følge af ren og skær nødvendighed”.⁶⁴ Gerhard har det direkte modsatte synspunkt. Ifølge ham følges Guds forudviden og Guds forudbestemmelse eller dekret ikke ad. Han fortsætter: ”På én måde medvirker det guddommelige forsyn til menneskenes gode handlinger, på en anden måde til de onde”.⁶⁵ De gode gerninger falder så i to grupper, dels de politiske eller borgerlige, dels Åndens frugt: ”I de politisk gode handlinger medvirker det guddommelige forsyn således, at det ikke alene understøtter den handlende persons natur og skænker kræfter til at handle, men også foreskriver, anerkender og fremmer de handlinger”.⁶⁶ Om Åndens frugt, der vokser ud af troen på Jesus siger han: ”De åndeligt gode handlinger foreskriver og anerkender Gud således, at han selv gennem Helligånden udvirker og udfører dem”.⁶⁷ Her er det ikke bare noget, Gud foreskriver, men noget, han selv udfører. Og det begrundes han med et citat af Paulus: ”Da vi ellers ikke er duelige til at udtænke endsige udføre noget deraf, som kom det fra os selv”.⁶⁸ Dog er vi ikke marionetter her, og derfor føjer han til: ”Men efter vi er genfødte ved Helligånden, behandles vi således, at vi også selv handler. Det vil sige, at et menneskes vilje samvirker gennem kræfter, der tilståden, ikke på grund af personens natur, men på grund af Helligånden og er et aktivt og samarbejdende redskab”.⁶⁹ Altså er det Gud, der skaber troen, men det er

os, der tror. Hvad de onde handlinger angår, siger han: ”De onde handlinger derimod, dem hverken foreskriver Gud eller ønsker eller fremmer eller tilskynder dertil”.⁷⁰ Er Gud så fraværende i disse onde handlinger? Nej: ”Gud medvirker i de onde handlinger” og det gør han på syv forskellige måder: 1) ”Gud ved om dem på forhånd”.⁷¹ Der er ikke noget, der undslipper hans viden eller hans øjne. 2) ”Gud opretholder naturen”.⁷² Gud opretholder også forbryderne, ellers var de døde. 3) ”Gud tillader det”.⁷³ 4) ”Gud unddrager sig”⁷⁴ som for eksempel med Saul, hvor Guds Ånd forlod ham. Gud forholdt sig altså til hans onde gerninger. 5) ”Eller ved at overgive til Satan”⁷⁵ eller 6) ”Ved at sætte grænser”.⁷⁶ Det er ikke alle onde gerninger og planer, som lykkes. Gud kan standse mennesker. Gud griber ind langt mere, end vi tror. Vi har bare ikke overblik over det eller regnskab for det. Og så 7) ”Gud uddrager det gode af dem”.⁷⁷ Her nævner han Josefs eksempel. Josefs brødre tænkte meget ondt, men Gud kunne alligevel overtrumfe deres plan med sin gode plan.

Andreas Quenstedt

Andreas Quenstedt (1617-1688) siger: ”Ikke alene betragter Gud meget nøje alle nødvendige og naturlige handlinger og bevægelser i de skabte ting, men han kender forud ufejlbarligt og sikkert også de frie årsagers tilfældige virkninger, for så vidt som de afhænger af deres frie beslutninger”.⁷⁸ Gud kender det hele, også tilfældighederne, og hvad der kommer ud af dem, men der er altså også frie beslutninger. Quenstedt tager også stilling til forholdet mellem Guds forudviden og forudbestemmelse: ”Dog støtter selve denne guddommelige forudviden eller forudseen sig ikke til et eller andet guddommeligt

dekret”.⁷⁹ Hans modstanderne kæder Guds forudviden og forudbestemmelse og almagt sammen, hvorimod Quenstedt ligesom Chemnitz og Gerhard adskiller dem. Begivenhederne sker ikke af nødvendighed eller efter et guddommeligt dekret: ”i og for sig pålægger den heller ikke de forudsete ting nogen nødvendighed, eller fjerner deres tilfældighed, selv om den i sig selv er sikker og ufejlbarlig”.⁸⁰ Gud ved alt, hvad der vil ske. Han forsøger at føre os bort fra frafaldet og vantroen og at inspirere os til alt det gode, men han ved også, hvordan det kommer til at gå. Man kan opsummere Quenstedts synspunkt således: 1) Gud ved alt på forhånd, 2) men han beslutter ikke ugerningerne, 3) og han fjerner heller ikke tilfældigheden.

Om de onde gerninger siger Quenstedt meget tydeligt: ”Ét er at være afhængig af Gud, noget andet er at være absolut besluttet af Gud; af Gud afhænger ikke blot alle skabninger, men også alle skabningernes handlinger, som Gud dog ikke alle nøje og absolut har besluttet”.⁸¹ Om jødernes forhold til Jesus siger han: ”Bemærk: (1) Gud besluttede ikke at hindre, men at tillade, at det skete, som jøderne selv var parate til at gøre ved et ugudeligt anslag; men han besluttede virkelig ikke, at de skulle gøre det”.⁸² Han siger det samme én gang til med lidt andre ord: ”(2) Der skelnes mellem de ugudeliges forberedelse og tilskyndelse og styringen af den værste forbrydelse mod et frelsende endemål. Gud skal ikke tilskrives det første, men det andet”.⁸³ Længere fremme siger han: ”Der skelnes mellem Kristi aktive overgivelse, gennemført af Djævelen, Judas og jøderne, og den passive overgivelse, det der var Kristi spontane lydighed. Den første kendte Gud forud, den anden besluttede han”.⁸⁴

Konklusion om den ældre lutherdom

I 1525 skrev Luther om Gud: ”han både forudser og beslutter og gør alting i kraft af sin uforanderlige og evige, usvigelige vilje”,⁸⁵ men CA, Apologien, FC, Chemnitz, Gerhard og Quenstedt siger det modsatte. Den lutherske kirke har normalt lagt CA til grund, fordi den har kirkelig anerkendelse. FC har også kirkelig anerkendelse visse steder, og da Chemnitz var en af medforfatterne til den, så vi må gå ud fra, at hans lære i denne sag hænger sammen med FC og derfor adskiller sig i samme grad fra *De servo arbitrio*, som FC gør.

4. Konklusion om kompatibilismen

Kompatibilismen mangler at sandsynliggøre med en bred analyse af samtlige forekomster af det hebraiske udsagnsord *kûn*, at det i Ordspr 16,9 skal forstås som ”styre” og ikke ”styrke” eller ”grundfæste” eller ”klargøre”, og den mangler at godtgøre, at den ældre lutherdom fra og med Confessio Augustana docerede, at Gud skulle tage initiativet til alle menneskenes ugerninger.

Noter:

1. Jeg gerne takke professor Nicolai Winther-Nielsen, professor Asger Højlund, professor Peter V. Legarth, professor em. Bengt Hägglund, docent. em. Rune Söderlund, lektor Carsten Vang, lektor Torben Kjær, lektor Leif Andersen, lektor Carsten Elmelund Petersen, adjunkt Jakob Olsen, pens. Latinlektor Niels Felskov, cand. teol. Finn B. Andersen og cand. teol. et d.phil. Johannes Glenthøj for råd og vejledning og hjælp. Ansvar for artiklen er dog alene mit.
2. Herefter PO
3. PO, *Budskap* (norsk tidsskrift) 2009
4. PO, *Tro og Mission* 18. maj 2012
5. PO, *Kristeligt Dagblad* 24. maj 2012
6. PO, *Kristeligt Dagblad* 24. maj 2012
7. Josefs brødre, som solgte Josef, se 1 Mos 37,15-28
8. PO i foredrag 3 på konference om Guds forsyn, København 30. november 2013, omkring 18,39 minutter inde i foredraget. Foredragene ligger som lydfiler på <http://moodle.dbi.edu/mod/folder/view.php?id=370>
9. Luk 23,34; Rom 5,10
10. Se blandt andet Nicolai Winther-Nielsens artikel, som efter aftale med Jørgen Sejergaard (herefter JS) har valgt at fokusere på en række andre tekster.
11. 1 Mos 24,56; 39,21; 43,14; 2 Mos 3,21; 2 Krøn 30,6-12; Sl 106,46; Dan 1,9; ApG 7,10;
12. 1 Mos 3,6;4,8; 5,25; 6,5-7; 11,1-9; 17,18-19; 19,26; 50,20; 2 Mos 17, 8.16.28; 32,1.8; 3 Mos 10,1; 4 Mos 11,1; 14,11.27-28.34-35.36-37.39-44; 15,32-36; 16,11; 1 Kong 14,22; 15,3.26.34;16,3; Es 66,4b
13. PO i foredrag 3 på konference om Guds forsyn, København 30. november 2013, omkring 17,08 minutter inde i foredraget. Foredragene ligger som lydfiler på <http://moodle.dbi.edu/mod/folder/view.php?id=370>
14. Rom 8,31
15. *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis* (VanBemeren: Paternoster Press, 1997) (herefter NIDOTTE), vol. 2, side 1026, artikel af Al Wolters.
16. Jeg takker for mail fra fra Nicolai Winther-Nielsen med søgeresultat fra Stuttgart Electronic Bible Study version 3 programmet, hvor der er opregnet af 216 forekomster samt tekst og grammatik. På <http://www.biblestudy-tools.com/lexicon>, The NAS Old Testament Hebrew Lexicon, fandt jeg tre forekomster mere, nemlig Job 12,5; 2 Krøn 33,16; Ordspr 21,29. Det stemmer med NIDOTTE, bind 2, side 616, hvor der siges, at ”The root *kwn* occurs ca. 219x in a variety of vb. forms”. Bemærk, at NIDOTTE transskriberer *kûn* som *kwn*.
17. Herefter DO92
18. NIDOTTE, bind 2, side 615-617, artikel af Elmer A. Martens. Denne ordbogsartikel angiver betydningen således:
Nifal: ”stand firm, stand fast, be stable, secure, be established, be lasting, be durable, be ready”.
Poel: ”set up, prepare, establish, found, appoint, beget, fashion, set up firmly, give permanence to”.
Polal: ”be prepared”.
Hifil: ”prepare, install, make firm, consider”.

Hofal: "Be established, be made ready".

Hitpoel: "draw oneself up, firm up, be firmly founded":

Denne ordbogsartikel nævner således slet ikke betydningen "direct", men kredser om de betydninger, som rummer begreberne "ready" og "firm". Sl 119,133, Ordspr 16,9 og Jer 10,23 er oversat med "establish".

19. Johannes Glenthøj i mail til JS 23. september 2014. Glenthøj er cand. teol. og D.phil. Som ordbog har han benyttet J. Payne Smith: *A Compendious Syriac Dictionary founded upon the Theasaurus Syriacus*, udg. R. Payne Smith), (Oxford: Clarendon Press, 1979) (optryk af førsteudgaven af 1903). Som bibeltekst har han brugt den syriske bibel trykt af United Bible Societies 1979, kaldet "Syriac Bible 63DC", godkendt af det syrisk-orthodokse patriarkat i Damaskus, Syrien.

20. 1 Sam 7,3; 1 Krøn 29,18; Job 11,13; Ordspr 16,9, Jer 10,23 ifølge mail fra Nicolai Winther-Nielsen.

21. Sl 119,133; Ordspr 4,26; 16,; 21,29.

22. NRSV har "establish" 74 gange, "steadfast" 10 gange, "firm" 4 gange, "confirm" 1 gang, "fix" 1 gang, "secure" 1 gang, sammensætninger med "ready" 22 gange og "prepare" 50 gange og "provide" 17 gange, i alt 180 forekomster ud af samtlige 219. Restgruppen er 39 forekomster (17%).

23. Hvis man tager alle de forekomster fra 1871-oversættelsen, som i oversættelsen af *kûn* kredser om betydningen "fastgøre", nemlig "grundfæste, grunde, grundlægge, stadfæste, være fast, blive fast, befæste, styrke, står fast, bestandig, holde fast", så er der i alt 85 forekomster. Hvis man tager alle de forekomster af *kûn*, som i oversættelsen kredser om betydningen "gøre klar", nemlig "være rede, gøre rede, berede, have tilrede, skaffe, forberede, gøre beredvillig, indrette, istandsætte, lade berede, lave til, tillave, samle, sætte i stand, istandsætte, skikke, beskikke", så er det i alt 112 forekomster. Tilsammen giver det i alt 196 af 219 forekomster. De sidste 22 (10% af samtlige forekomster) er oversat med "skal visseligen ske, bære, må ikke ske, kunne, være oprejst, oprejse, agte på, middag, være trøstig, sigter, være nær ved, stille, stille sig op, rette (sit ansigt imod), vende (sit ansigt), hæve sig og ruste". Interessant nok forekommer oversættelsen "styre" slet ikke i 1871-oversættelsen.

24. Når man ser på de forekomster, som i DO92 kredser om betydningen "gøre fast", nemlig "grundfæste, grundlægge, sætte, være fast besluttet, stå, blive fast, gøre fast, holde fast ved, sikre, sikker, stå fast, leve trygt, fast, tryk, støtte, styrke, bestå, stå urokkelig", så er der i alt 85 forekomster. Når man ser på de forekomster af *kûn*, som i 1992-oversættelsen kredser om betydningen "gøre klar", nemlig ord som "tilberede, være rede, holde sig rede, gøre rede, berede, skaffe, samle sørge for, udpege, være parat, holde sig parat, holde sig klar, træffe forberedelser, færdiggøre, indrette, forsyne, sætte i stand, tilberede, ordne, rejse (en galge), sørger for, holde sig klar, gøre klar, lægge (baghold), være færdig, fuldende, fuldføre", så er der i alt 74 forekomster. Restgruppen er oversættelser som "lægge frem, kunne, virkelig, afstikke, forme, bære, bevare, bestræbe sig, vandre, sætte sig for, have noget, komme til fornuft, vente, frembringe, være i vente, lade træde frem, indtage, danne, sigte, rette (et våben mod), stille, give mod, kunne let, vende (sit hjerte til Gud), styre, tage imod være på sit højeste (om dagen), blive til virkelighed, rejse (en trone eller et skjoldtag), opstille, ville (ødelægge), genrejser (Jerusalem), blive anbragt, køre frem", og her der i alt 60 forekomster (27% af samtlige forekomster).

25. Ez 4,3.7

26. Cornelis Van Dam i NIDOTTE, bind 3, side 104.

27. Markering ved JS

28. Markering ved JS

29. Markering ved JS

30. Markering ved JS

31. Markering ved JS

32. Markering ved JS

33. *Dr. Martin Luthers Werke*. Kritische Gesamtausgabe. 18. Band, Schriften 1525. (Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1908). (WA) 615, 13-14: "quod omnia incommutabili et [14] aeterna infallibilique voluntate et praevideat et proponit et facit."

34. WA 630, 22-24: "Deum operari bona et mala in [23] nobis, sua bona opera remunerare in nobis, et sua mala opera punire in [24] nobis." Den danske oversættelse er Ellen Madsens, Aros 1983.

35. WA 630, 21-22: "Quicquid fit a nobis, non libero arbitrio, sed [22] mera necessitate fieri." Den danske oversættelse er af Ellen Madsen, Aros 1983.

36. Årsag og virkning: forholdet mellem forudbestemmelse og resultat

37. Logisk nødvendighed: forholdet mellem forudsigelse og opfyldelse

38. WA 689,18-28.

39. *Om den trælbandne vilje*, side 229, WA 717, 25-27: "Difficilem quidem esse quaestionem [26] fateor imo impossibilem, si simul utrunque voles statuere et praescientiam [27] Dei et libertatem hominis."

40. <http://www.lutherdansk.dk/Trellix/id38.htm>: "humana voluntas habeat aliquam libertatem ad efficiendam civilem justitiam et deligendas res rationi subjectas. Sed non habet vim sine Spiritu Sancto efficiendæ justitiæ Dei seu justitiæ spiritualis."

41. <http://www.lutherdansk.dk/Trellix/id38.htm>: "tametsi Deus creat et conservat naturam, tamen caussa peccati est voluntas malorum"

42. *Konkordieboken*, Jens Olav Mæland (redaktør), (Oslo: Lunde Forlag, 1985), side 179: Apol, art. 18, 4. Den latinske tekst lyder: "Habet humana voluntas libertatem in operibus et rebus deligendis quas ratio per se comprehendit ... in opere externo eligendo potest continere manus a caede, ab adulterio, a furto."
43. Herefter FC
44. *Konkordieboken*, side 394: FC, Ep, antik. 2, 8.
45. *Loci theologici* (Wittenberg, 1615), "Locus de causa peccati et contingentia", pg. 161.
46. "Praescivit quidem peccatores homines, non tamen quenquam praedestinavit ad peccatum." Chemnitz, ibidem, pg. 161
47. "In impiis praeter generalem sustentationem et conservationem virium naturae, et potentiarum animae. Scriptura Deo nullam tribuit specialem actionem, Ut Deus Deus conservat illam facultatem, quod homo potest eligere; non autem operatur ut hoc vel illud scelus eligat." Sed Esa.56. vers.12. "Quae nolui, eligistis." Chemnitz ibidem, pg. 157. Chemnitz har fejlagtigt skrevet 56,12 i stedet for 65,12, som bibelcitatet faktisk stammer fra.
48. Han sluttede sig til Reformationen i 1534, og var fra 1536 prædikant i Geneve.
49. Chemnitz, ibidem, pg. 157, spalte 2, linje 1-15: "Nam Calvinus et alii multi ita disputant, Deum non tantum positum a se naturae ordinem tueri et conservare, ut creaturae pro naturae ipsis inditae ratione agere possint: sed homines etiam sclerates nihil cogitare, proponere, deliberare, eligere, etc. nisi quod Deus inspirarit: nihil velle, nihil expetere, cujus voluntatem et experientiam Deus non dederit: nihil perpetrare et designare, quod non Deus in impiis non tantum sustentare et conservare naturam, ut possint eligere, appetere, agere, sed disponere, ordinare, inspirare, efficere cogitationes, electiones, operationes, etiam scleratissimas."
50. Chemnitz, ibidem, pg. 157, spalte 2, linje 11-15.
51. Chemnitz, ibidem, pg. 157-160.
52. Chemnitz, ibidem, pg. 157, spalte 2, inden for linje 43-51: "Omnia per eum consistunt ... Ergo etiam ad peccatum concurrat operatio Dei, et erit Deus partialis causa peccati, cooperans peccati, adjuvans peccati."
53. Chemnitz, ibidem, pg. 158, spalte 2, linje 40-45: "Deus est omnipotens. Ergo quando movet et agitat hominum naturam, nulla ibi est contingentia: sed necesse est homines ita agere, sicut a Deo moventur. Omnipotentis enim motui nulla creatura potest resistere."
54. Chemnitz, ibidem, pg. 158, spalte 2, linje 57-59: "Ita administrat creaturas, ut eas proprios motus agere finat."
55. *Secunda causa*, dvs. mennesket
56. *Prima causa*, dvs. Gud.
57. Chemnitz, ibidem, pg. 159, spalte 1, linje 12-16: *Secunda causa non agit sola, sed movente, adjuvante et cooperante prima causa. Secunda, ut voluntas Evae est proprie causa peccati. Ergo non sola est, et sola non agit: sed etiam prima.*
58. Augustin: *De Perfectione Justitiae* [MPL 44.294].
59. Chemnitz, ibidem, pg. 159, spalte 1, linje 50-55: "Quando quis claudicat, eo quod habeat tibiam curvam vel luxatam, in ejus incessu duo considerari possunt. Alterum est motus seu progressus: Alterum est ipsa claudicatio, id est, defectus quidam in incessu."
60. Chemnitz, ibidem, pg. 159: "Cum Deus naturam vitiose agentem subtracta sua sustentatione, statim posset abolere, cur, cum non velit nec adjuvet peccatum, tamen conservat et sustentat."
61. 1 Mos 2,17.
62. Chemnitz, ibidem, pg. 167.
63. Johann Gerhard, *Loci theologici*, 1610-1632, vol 2, (<http://archive.org/search.php?query=creator%3Agerhard%20title%3Aloci>) Locus sextus, De Providentia, afsnit 86: "quae tamen praescientia absolutam aliquam necessitatem malis actionibus non affert."
64. Se note 56.
65. Gerhard, ibidem, afsnit 82: "Aliter concurrat divina providentia ad actiones hominum bonas, aliter ad malas."
66. Gerhard, ibidem, afsnit 83: "In actionibus civiliter bonis ita concurrat divina providentia, ut non solum sustentet naturam agentem ac vires agenda largiatur, sed etiam actiones eas praecipiat, probet ac juvet."
67. Gerhard, ibidem, afsnit 84: "Actiones spiritualiter bonas ita praecipit ac probar Deus, ut per Spiritum sanctum eas ipse efficiat ac operetur."
68. 2 Kor 3,5
69. Gerhard, ibidem, afsnit 84: "Postquam autem Spiritu sancto renati simus, ita agimur, ut etiam agamus, id est voluntas hominis per vires non naturae, sed Spiritus s. gratia sibi concessas synergei et est instrumentum activum sive cooperativum."
70. Gerhard, ibidem, afsnit 85: "Malas vero actiones Deus nec praecipit nec vult nec adjuvat nec ad eas impellit."
71. Gerhard, ibidem, afsnit 86: *praesciendo*
72. Gerhard, ibidem, afsnit 87: *naturam sustentando*
73. Gerhard, ibidem, afsnit 90: *permittendo*

-
74. Gerhard, ibidem, afsnit 93: *deserendo*
75. Gerhard, ibidem, afsnit 96: *Satanae tradendo*
76. Gerhard, ibidem, afsnit 97: *metas praefiniendo*
77. Gerhard ibidem, afsnit 98: *bonum ex illis eliciendo*
78. Andreas Quenstedt: *Theologia didactico-polemica sive systema theologicum in duas sectiones didacticam et polemicam divisum*. Bogen er udgivet 1685, men den udgave, jeg citerer fra, er fra Leipzig 1715. Det er Vol 1, Caput XIII De providentia, spalte 771: "Deus omnes rerum creaturarum actiones & motus necessarios & naturales, non solum exactissime intuetur, sed & effectus contingentes causarum liberarum, quatenus a libera earum determinatione dependent, infallibiliter & certo praecognoscit,"
79. Quenstedt, ibidem, spalte 771: "haec ipsa tamen divina praescientia seu praevision non nititur aliquo divino decreto."
80. Quenstedt, ibidem, spalte 771: "nec ullam per se imponit rebus praevision necessitate, aut earum tollit contingentiam, licet ipsa in se certa sit & infallibilis."
81. Quenstedt, ibidem, spalte 778: "Aliud est dependere a Deo, & aliud absolute decretum esse a Deo; Dependent a Deo non omnes creaturae tantum, sed etiam creaturarum actiones, quas tamen omnes Deus praecise & absolute non decrevit."
82. Quenstedt, ibidem, spalte 764-765: "Observa (1) Decrevit Deus non impedire, sed permittere, ut fierent, quae ipsi Judaei nefario ausu facere parati erant, non vero decrevit, at facerent."
83. Quenstedt, ibidem, spalte 765: (2) "Distinguitur inter praeparationem et impulsus impiorum, et directionem pessimi criminis ad salutarem finem. Non illa, sed haec Deo tribuenda."
84. Quenstedt, ibidem, spalte 778: "Distinguitur inter traditionem Christi activam a Diabolo, Juda & Jedaeis peractam, & traditionem passivam, sive spontaneam illam Christi obedientiam; illam Deus praescivit, hanc decrevit."
85. WA 615,13-14: "quod omnia incommutabili et [14] aeterna infallibilique voluntate et praevidet et proponit et facit."